

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 2. ožujka 2015.
Prihvaćeno: 29. lipnja 2015.
DOI: 10.15176/vol52no203
UDK 159.922.2:172.3
323.1:39.01(497.6)
316.347(497.6)"199"

O “bosanskom mentalitetu”: od distanciranih opažanja do antinacionalističkih praksi

ALENKA BARTULOVIĆ

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Filozofski fakultet, Sveučilište u Ljubljani

Tekst obrađuje revitalizaciju ideje o bosanskom identitetu u postdejtonskom Sarajevu. Karakterološke se skice u poslijeratnom kontekstu u okviru antinacionalističkog diskursa (koji se u mnogim točkama približava idealiziranom modelu zamišljenog građanskog nacionalizma) koriste kao strategije otpora protiv nasilja pripisanih/nametnutih identifikacija, a ujedno funkcioniraju kao mehanizmi (re)konstrukcije te političke promocije inkluzivne kategorije Bosanaca i Hercegovaca. U tom smislu, ideje o “bosanskom mentalitetu” koje su produkt spajanja starijih domaćih i stranih putopisnih/znanstvenih/literarnih opažanja te uvjerenja Bosanaca i Hercegovaca postaju neophodan element za vizualizaciju prihvatljivije slike budućnosti u okviru poslijeratnog bosanskog društva.

Ključne riječi: antinacionalizam, Bosna i Hercegovina, mentalitet, bosanska paradigma, identifikacije

Nakon ere sakupljanja prašine u “muzeju znanosti” (Živković 2011: 89), mentalitetne teorije u poslijeratnom bosanskohercegovačkom društvu devedesetih godina doživljavaju svoj preporod, koji je, treba naglasiti, moguće razumjeti i kao segment globalnog trenda popularizacije “znanosti”.¹ Ipak, taj trend u bosanskohercegovačkom kontekstu iskazuje specifične lokalne apropijacije, koje su prepletene političkim i ideološkim stremljenjima različitih društvenih aktera. U okviru hegemonističkih nacionalističkih diskursa ideje o specifičnostima nacionalnih karakteristika nude legitimna sredstva

¹ Bitno je naglasiti da neki istraživači popularnost znanstvenih karakteroloških skica u klasičnom balcanističkom slogu vežu isključivo za područja koja su percipirana kao marginalna za razvoj znanstvenih tradicija (vidi Živković 2011: 89). S druge strane, suvremeno traganje za publikom u širem, globalnom kontekstu vodi temama koje su ipak zanimljive širem krugu čitatelja. Tako, na primjer, knjiga Kate Fox *Watching the English: The Hidden Rules of English Behaviour* (2004) o engleskom nacionalnom kodu ponašanja i djelovanja koji se skriva pod suptilnijim terminološkim zapisima biva jedna od najprodavanijih antropoloških studija zadnjeg desetljeća u Engleskoj. Iako se autorica jasno distancira od generalizacijskog diskursa i karakterologije, njezin cilj je ipak razotkriti skrivena pravila djelovanja otočana.

za produbljivanje zacrtanih linija razgraničenja. Tako prividna sloboda postdejtonskog doba omogućuje prominentnim glasovima nacionalnih zajednica preispisivanje vlastitih povijesti i revitalizaciju znanstvenih tradicija, procesa koji su ih u prošlosti zaobišli zbog, kako se tvrdi, očitog nedostatka društvene moći. Karakterologija kao nacionalna disciplina koja se nespretno skriva pod plaštem znanosti tako kroz suptilnu pseudoznanstvenu retoriku zastupa nacionalne boje te i danas predstavlja potporu održavanju dominacije triju konstitutivnih naroda (Bošnjaka, Hrvata i Srba) te njihovih zastupnika kao jedinih ili pak najglasnijih aktera u bosanskohercegovačkom političkom polju.

Nove i prepravljene karakterologije žive tako u svakodnevnom govoru bosanskohercegovačkog stanovništva, ali se i reproduciraju u nacionalnim interesima znanstvenih diskusija. Tako je, na primjer, 2004. godine u organizaciji Naučnoistraživačkog instituta "Ibn Sina", koji kao svoj cilj nudi "produbljivanje i širenje naučnoistraživačke i kulturne suradnje između iranskih i bosanskohercegovačkih znanstvenika",² u Sarajevu održan okrugli stol pod nazivom "Karakterologija Bošnjaka". No unatoč jasnim sumnjama sudionika skupa anakronog naziva prema konceptu nacionalnog karaktera, njihovo sudjelovanje ukazuje da ipak nisu bili u mogućnosti da ga se sasvim odreknu. Pojam mentaliteta se u njihovom diskursu preklapa s pojmom identiteta i tako postaje prihvatljiviji za znanstvenu raspravu. O toj preformulaciji svjedoče riječi Muhameda Filipovića, koji je u izlaganju pojasnio svoj odnos prema karakterologiji kao znanosti, ali ujedno i jasnu želju da doprinese konstrukciji i argumentaciji bošnjačko-muslimanske identitetne specifičnosti:

[n]ije znanstveno ako govorimo o nama u svjetlu karakterologije [...] Takav govor ne samo što ne bi bio oslonjen na zadovoljavajući empirijski materijal i saznanja nego bi nas doveo u zabludu da mislimo da postoji nešto takvo kao što je narodni karakter. To ne postoji, ali postoji bošnjačka i muslimanska kultura, ono što nas odlikuje. To je izvor našeg identiteta.

Unatoč evidentnoj nelagodi većine sudionika, koji su se pozabavili intelektualnom modom 19. i 20. stoljeća, skup je rezultirao zaključkom da je potreban odgovarajući znanstvenoistraživački projekt koji bi ozbiljnije zahvatio pitanje karakterologije Bošnjaka, jer je, kako navode, krajnje vrijeme da Bošnjaci sami počnu pisati o sebi te da odbace prakse koje su, kroz pisanje ideološki motiviranih autora poput Jovana Cvijića, Vladimira Dvornikovića, Ive Pilara, Čedomila Mitrinovića i drugih, pridonijele suvremenoj stigmatizaciji i degra-

² <http://www.ibn-sina.net/bs/o-institutu.html> (pristup 7. 10. 2013.).

daciji bosanskih Muslimana te na taj način iskazale tendenciju za njihovom "denacionalizacijom".³

No bitno je naglasiti da koncept mentaliteta nije posve stran ni bosanskohercegovačkim antinacionalističkim diskursima. Zato je predmet ovog teksta upravo analiza ideja o bosanskohercegovačkom mentalitetu koje se pojavljuju u sarajevskim antinacionalističkim diskursima te razotkrivanje neočekivanih kontradikcija koje one sadrže. Osnovni cilj članka je, stoga, pokazati kako koncept mentaliteta nastupa u antinacionalističkim diskursima te kakve su njegove političke implikacije u suvremenoj Bosni i Hercegovini. Etnografska osnova za članak je istraživanje za doktorsku disertaciju o antinacionalizmu u Sarajevu (Bartulović 2013),⁴ koje je dopunjeno kasnijom analizom građe dostupne na internetu.

U središtu pozornosti su segmenti diskursa sarajevskih kazivača koji se izjašnjavaju kao antinacionalisti, odnosno onih Sarajlija koji se ne mogu ili ne žele, kako sami kažu, pokoriti "teroru troglavog nacionalističkog zmaja". Sarajevski antinacionalizam odbacuje dominantne i Dejtonskim ustavom zacementirane nacionalne kategorije Bošnjaka, Hrvata i Srba kao centralnih i najrelevantnijih točaka identifikacije. Veliki dio Sarajlija se, naime, ne može odnosno ne želi prepoznati kao reprezentativni dio jedne između triju ponuđenih nacionalnih opcija, već jasno odbacuje pripisane ili nametnute kategorije u borbi za pravo pojedinca da se samovoljno odluči o svojoj pripadnosti te o hijerarhizaciji vlastitih identitetskih čvorišta. U osnovi, pratimo pokušaje otpora nacionalnom et(n)iketiranju koje producira, kao što navodi Cynthia Cockburn (1998), identitetsku bol, tj. osjećaj koji nastaje na prijelomima i sudaranjima samorazumijevanja i vanjskog, pripisanog identiteta. Iako je sarajevska borba protiv opresivnih homogenizacijskih diskursa nacionalizama, odnosno "fetišizacije" nacionalnog (usp. Daniel 1996), ponajviše manifestacija individualnosti i želja za priznavanjem specifičnosti pojedinca, nije posve iznenađujuće da se antinacionalizam u nekim instancijama približava svom ideološkom suparniku, i to kroz aktivnu promociju ideje zajednice Bosanaca i Hercegovaca kao zasebne političke, ali i kulturne skupine. Tu sinkronizaciju naizgled suprotnih diskursa možemo jasno detektirati upravo kroz analizu govora o *bosanskom mentalitetu*, koji detaljnije

³ <http://www.ibn-sina.net/bs/component/content/article/282-karakterologija-bonjaka-sintetika-studija-rasprave-sa-okruglog-stola.html> (pristup 7. 10. 2013.).

⁴ Dvogodišnje etnografsko terensko istraživanje (2007.–2008.) uključuje standarne metodološke tehnike prikupljanja etnografskog materijala: od promatranja sa sudjelovanjem do polustrukturiranih intervjua i neformalnih razgovora s kazivačima i kazivačicama, koji su u vrijeme istraživanja živjeli u Sarajevu. U istraživanju su sudjelovali pripadnici svih generacija, no većina ispitanika koji su relevantni za ovaj članak pripada mlađoj generaciji (25–40 godina). Mnogi su djelovali u aktivističkim organizacijama i na sarajevskoj, odnosno bosanskohercegovačkoj kulturnoj sceni. No to naravno ne znači da su ideje o bosanskom mentalitetu prisutne samo kod mlađe grupacije, što, između ostalog, dokazuju navedena djela bosanskohercegovačkih intelektualaca koji pripadaju drugoj generaciji.

obrađujem u drugom dijelu teksta, gdje pratim upotrebu pojma mentaliteta kao strategije promoviranja alternativnih, odnosno idealiziranih državljanskih vizija bosanskohercegovačke budućnosti. No, važno je naglasiti da su vanjski, autsajderski (balkanistički) pogledi u velikoj mjeri utjecali na ideje o karakterološkim crtama Bosanaca i Hercegovaca. Tako u prvom dijelu teksta pratim izabrane poglede i imaginacije koji su bitno pridonijeli formiranju ideje o bosanskom, odnosno balkanskom mentalitetnom sklopu, te procese njihovih aproprijacija odnosno negacija, ali i strateških oblika prakticiranja u bosanskohercegovačkom poslijeratnom kontekstu.

PASIVNA EKSPLOZIVNOST: PREČICOM KROZ DOMINANTNE PERCEPCIJE I IMAGINACIJE

U jeku rata u Bosni 1994. godine svoj prilog beskonačnim pokušajima interpretacije vojnih događanja na nekadašnjem jugoslavenskom tlu dodaje i tadašnji vojni reporter, danas već umirovljeni novinar *The New York Timesa*, John Kifner. U svom zapisu "The World; Through the Serbian Mind's Eye",⁵ slijedi dominantne interpretacije stranih promatrača događanja na Balkanu, koji je devedesetih godina ponovo dokazao da mu periferna pozicija u svjetskim konstelacijama moći ne oduzima centralnu ulogu u europskim i zapadnjačkim imaginarijima. Ukratko, Kifnerov članak kao školski primjer geografskog determinizma ukazuje na ulogu terena u procesu konstrukcije svojevrsnog mentalitetnog sklopa, a najviše pažnje naravno posvećuje "stjenovitoj dinarskoj kralježnici" koja je, kao što su davno prije njega razotkrili i jugoslavenski, politički motivirani karakterolozi, "njegovala i formirala najekstremnije ratoborne elemente" te ih brižno čuvala i prenosila na nove generacije, kao što je sve do danas sačuvala i *šljivu* koju "gorštaci počinju lokati već u rane sate". Pogled u čašu, kako nam suptilno podvaljuje Kifner, barem djelomično razotkriva obrise balkanskog, odnosno dinarskog karaktera. Ali ideja o balkanskom mentalitetu kao eksplozivno-rakijskom nije samo Kifnerova: rakija kao materijalizirani odraz mentaliteta i u bosanskom poslijeratnom društvu nalazi svoje poklonike koji je strateški uklapaju u kritiku dominantnih nacionalističkih ideologija te u vlastite alternativne političke aspiracije.

Klasični refren o vjekovnoj mržnji na konfliktnom području neophodna je stavka problematičnih studija o raspadu Jugoslavije, a priča o odgovornosti specifičnog mentaliteta najjednostavniji mehanizam pojednostavljenih

⁵ <http://www.nytimes.com/1994/04/10/weekinreview/the-world-through-the-serbian-mind-s-eye.html> (pristup 12. 10. 2013.).

tumačenja duboko kompleksnih procesa. Kao što je dobro poznato, tom pseudoznanstvenom interpretativnom obrascu svoj su doprinos dali i mnogi antropolozi (vidi npr. Hayden 2002; Simić 2000). U takvoj "karakterologiji u celofanu" možemo slijediti nadgradnju prastare, ali ipak još nedovršene priče o divljim, pretjerano strastvenim i krvoločnim Balkancima, koje je u dobro poznatom primjeru Robert Kaplan (1993) označio kao utjelovljenje zaostalog, primitivnog i nasilnog duha. Uz to, on u nespretnim pokušajima dokazuje da su stanovnici toga nesretnog poluotoka uspjeli proizvesti naj-toksičnije svjetske ideologije, između ostalog i fašizam, što navodno jasno dokazuje da tzv. balkanski mentalitet nije samo lokalni problem, već i realna prijetnja globalnoj sigurnosti.

No teorija o ratobornoj naravi koja kulturno i mentalitetno povezuje balkansko stanovništvo, ali ga istodobno u vojnim okršajima i nacionalističkim ispadima razdvaja, ima svoju vjernu publiku i na samom Balkanu. Tako su, na primjer, u Bosni, gdje dominiraju ideje o neciviliziranim plemenima odgovornim za unos nereda u miran asfaltni život (Bartulović 2013), gotovo obavezan dio dominantnih priča o bosanskoj budućnosti. Naracije o predvidljivim erupcijama nasilja i rata nisu suvremena invencija. Zanimljivo je da je i slavni bosanski slikar Ismet Mujezinović, proslavljen zbog svoje uloge u Narodnooslobodilačkoj borbi, svojim učenicima u Školi primijenjenih umjetnosti u Sarajevu savjetovao da ne kupuju nekretnine u Sarajevu ni u Bosni, jer je to posve suluda investicija. Novce treba, kako svjedoči jedan od mojih starijih sugovornika, držati uvijek pri ruci i "kad zapuca, pare pod rame i bježi. A pucanja će ovdje uvijek biti, u to ne treba sumnjati". I mnogi sarajevski ispitanici koji kritički promatraju bosanskohercegovačku sadašnjicu razočarani i s ironijom tvrde da "Bosnu treba sravniti sa zemljom", zatim ostaviti nekoliko godina da se situacija smiri i napaćena zemlja odmori pa tek onda iznova započeti s novim životom. A novi život može početi tek ako na taj dio planeta dođu neki drugi, pametniji i trješniji ljudi. Jer kako sami tvrde, ovdje "živimo u nevjerici da smo kadri vladati sami sobom, raspametimo se od veselja pa ne znamo kud bi sami sa sobom". Raspuštena, ratoborna i posve iracionalna plemena naviknuta na tuđu vladavinu nisu sposobna izgraditi "normalnu državu", koja bi bila u mogućnosti osigurati kvalitetan životni standard. Pounutarnjeni balkanizam, koji se jasno odražava i u konstrukcijama mentalitetnih odrednica, bitan je dio bosanske samopercepcije, u koju se sa svojom politički korektnom dikcijom upleo i znanstveni diskurs.

Na ovom bi mjestu valjalo pripomenuti da govor o bosanskom mentalitetu spaja različite karakterološke teorije koje se nadopunjuju i prepliću s povijesnim događajima te ih stoga nije moguće u potpunosti odvojiti. Bosanski čovjek, u (zapadnjačkim) karakterološkim skicama, nije naime samo tipičan predstavnik "balkanskog čovjeka", nego je i "postkomunistički čovjek", obilježen socijalizmom, ali i uhvaćen u vrtlog tranzicije. Zato je neop-

hodno analitički obuhvatiti sve važnije elemente narativa (ma koliko oni bili kontradiktorni) koji formiraju (samo)percepcije Bosanaca i Hercegovaca. Na ovom se mjestu ipak fokusiram na one slojeve koji su relevantni za sarajevsku antinacionalističku priču.

Kad je riječ o "balkanskom mentalitetnom sklopu" popularnoznanstveni diskurs ostaje izrazito paradoksalan. Dok s jedne strane ukazuje na balkansku eksplozivnu narav, s druge propovijeda o umravljenom duhu lokalnog stanovništva, koje iskazuje pasivnost na svim poljima društvenog života, dok im je politička apatičnost pojačana otporom prema toj djelatnosti koja se percipira kao nemoralna (Helms 2007). Priča o političkoj servilnosti bosanskog čovjeka ima dugu povijest. Brižno su je njegovali i u akademskim djelima, pa i u nedavno popularnom "tranzitološkom" znanstvenom polju (vidi Verdery 1996b), gdje je prevladavala ideja o pasivnom post(socijalističkom) subjektu, kojem je u izvanjski određenim ciljevima društvenih promjena oduzeta individualna moć djelovanja. Iako prepušten tranzicijskim tokovima, pojedinac je uvijek do neke mjere onemogućen da se posve oslobodi socijalističkog, ali i kolektivističkog mentaliteta, koji ga sputava da ostvari velike, zacrtane ciljeve toga doba.

Naime, stereotipna predodžba o umravljenom duhu bosanskog, ali i balkanskog čovjeka, takozvanom "tranzicijskom" subjektu, oduzima mogućnost artikuliranja i prakticiranja otpora; naročito antinacionalističkog otpora. U tom smislu nije iznenađujuće da su u središtu zanimanja "tranzitologije" kao kulturne konstrukcije Zapada (Berdhal 2000: 2) procesi "totalizirajuće nacionalizacije", što govori o navodnoj kolektivističkoj logici postsocijalističkih prostora (Verdery 1996b: 11, 20). Takva je interpretacija utemeljena na dublje ukorijenjenoj tradiciji razumijevanja bosanskohercegovačkog društva kao idealnog primjera komunitarističnog uređenja (vidi npr. Bougarel 2004), u kojem pojedinac teško istupa iz okvira prisilno homogenizirane zajednice. Ta se komunitaristička tradicija navodno brižljivo čuva od Osmanskog Carstva nadalje te tako stoljećima onemogućava društvene promjene. No čuvare te problematične metodološke tradicije možemo naći upravo u znanstvenoj zajednici.

Naime, Bosna i Hercegovina je u znanstvenom diskursu sve do zadnjeg desetljeća percipirana gotovo isključivo kroz tzv. grupističku logiku (Brubaker 2002), odnosno epistemološku optiku *metodološkog nacionalizma*, gdje glavnu ulogu zauzima etnoreligiozni, odnosno nacionalni kolektiv, koji se percipira kao samostalan i koherentno djelujući organizam.

S obzirom na uvide u identifikacijske procese u poslijeratnom kontekstu, gdje se apriorno pretpostavlja neodvojivost pojedinca i etno-religijske, odnosno nacionalne grupe, ne iznenađuje niti da su pojedinci u bosanskohercegovačkom kontekstu često reducirani na ideju apatičnih i pasivnih primatelja ideoloških diktata. Postoji, naime, karakterološko stajalište žestoko

kritizirano već u sedamdesetim godinama u kojem se tvrdi da je "bosanski čovjek" politički podložan, odnosno tipičan predstavnik podložničkog mentaliteta (Ibrahimpasić 1973: 156). O bosanskoj podložnosti političkim moćnicima govore i legende. Poznata je ona o muslimanu koji je na glavnom trgu u Foči jednakom strašću aplaudirao prvo ustašama, a zatim partizanima. Kao objašnjenje svoje reakcije navodno začuđenom Josipu Brozu Titu ponudio je kratak odgovor: "Jednostavno, poštujem vlast." Stariji istraživači pokušali su tu navodnu bosanskohercegovačku karakternu crtu objasniti upućivanjem na adaptacijsku tradiciju, posljedicu stoljetnih imperijalnih vladavina (Pickering 2007: 153), a slične opaske pronalazimo i u suvremenim analizama opozicijskih praksi u širem balkanskom kontekstu, u kojima je fokus sve do zadnjega desetljeća bio usmjeren k većinskoj konformističkoj apatičnosti. Takve predstave, koje balkanskom stanovništvu oduzimaju moć formiranja kulture skepticizma, kako kazuje Michael Jackson (2002: 79–80), pojedinca ne definiraju na osnovi onoga što posjeduje, nego na osnovi onoga čega nema – u ovom slučaju na manjku, odnosno odsustvu opozicijske moći djelovanja.

Danas je ipak jasno da svako društvo generira kontradiskurse te formira otpore i opozicijske identifikacije, što potvrđuju i sarajevski antinacionalisti, koji u ideji o postojanju bosanskog identiteta zapravo kolažiraju proturječne balkanističke diskurse domaćih i stranih mentalitetnih teorija te ih spretno spajaju s vlastitim političkim težnjama i imaginacijama prihvatljivije budućnosti.

BOSANSKI MENTALITET KAO POLITIČKA ALTERNATIVA: IZMEĐU KAFENISANJA I RAKIJANJA

Ono što, dakle, eventualno iznenađuje jest učestalost referiranja na *mentalitet* u okviru diskursa koji načelno promovira liberalni individualizam. Ambivalentan odnos prema mentalitetu je i inače ugrađen u svakidašnji govor sarajevskih antinacionalista. Iako sami ponekad jasno priznaju da je mentalitet kulturni konstrukt, ipak nisu spremni za njegovo potpuno odbacivanje. U osnovi je među njima prevladavala orijentalistička zgroženost prema bosanskom mentalitetnom sklopu, koji je bio udaljen od mentaliteta modernog europskog subjekta s kojim su se mogli lakše identificirati. S druge strane, ostaje ideja da bosanski mentalitet nudi temelj za obračunavanje s ekskluzivističkim nacionalizmima, koje je inače onemogućeno unutar djelovanja države. U mentalitetu su pokušali naći odgovore za nedostatak političke participacije i kritičkog promišljanja u bosanskohercegovačkom društvu.

Sarajevski aktivisti koji su sudjelovali u prosvjednim akcijama često su govorili o prokletstvu bosanskog mentaliteta. Njihove deskripcije tzv. bo-

sanskog čovjeka odraz su tipičnih, usvojenih, balkanističkih percepcija. No iako su s otporom promatrali navodne efekte bosanskog mentaliteta, taj im je koncept omogućavao da govore o onome što im je zapravo nedostajalo – bosanskom zajedništvu. Ideja nekog zajedničkog mentaliteta implicirala je mogućnost da etničke, narodne i religijske pripadnosti nemaju toliko značajan utjecaj. Umjesto toga, tipičnog Bosanca, kako navode, formirale su geografske danosti i povijesne turbulencije, koje su ujedno uzrok, ali i posljedice njegova djelovanja. Iako je *bosanski mentalitet* nudio odličan argument za postojanje Bosanaca i Hercegovaca kao (nad)nacionalne kategorije, to ipak nije smanjilo nemilosrdnu antinacionalističku kritiku tog koncepta. Iako su ponekad uspijevali ukazati i na rijetke pozitivne aspekte *bosanskog mentaliteta*, on je ipak ostajao u negativnoj sferi vrednovanja i to nezavisno od konkretne teme razgovora ili situacije.⁶

Bosance su, tako, učestalo označavali kao zaostalo, divlje, temperamentno pleme, koje je u svojim najgorim trenucima spremno učiniti i najbestijalnije zločine. Usporedo su ih opisivali i kao lijene te bezbrižne pojedince, bez radnih navika i ambicija.⁷ Dijelu, pogotovo ruralnog, stanovništva pripisuju i izrazitu naivnost, iracionalnost i neznanje. U bosanski mentalitet utkan je i tzv. mahalski mentalitet, koji pojedincu onemogućava istupanja iz mase te tako sputava progres i političke prosvjedne akcije. Pozitivnu stranu mahalskog mentaliteta, koja uključuje uzajamnu pomoć i bliskost, a uspostavlja se kroz niz interakcija i razmjena (vidi Šavija-Valha 2013: 154–155), antinacionalisti su obično prešućivali. Konstantno samoizmještanje antinacionalista iz tipičnog bosanskog mentalitetnog sklopa reflektiralo se i u nekritičkom prihvaćanju govora o podložnom mentalitetu. To je bio zapravo rezultat njihovih osobnih razočaranja i osamljenosti u prosvjednim akcijama. Za njih su Bosanci i Hercegovci nekritična masa, "kukajuće stado ovaca" ili, kako sami kažu, "oni koji sjede po cijele dane i ispijaju kafu" te "šute i trpe". To je za antinacionaliste većinski dio bosanske populacije, nositelji iznimno problematičnog mentaliteta, kojega se navodno najljepše njeguje baš u dugim seansama *kafenisanja*.

Višesatno ispijanje kave uz potpunu opuštenost, koja je bitan dio *ćeifa*, važi za tipičnu orijentalnu i balkansku praksu, koja ne zahtjeva trud, angažiranost

⁶ Obrana figure *bosanskog čovjeka* pojavljivala se isključivo kad se netko od kazivača osjetio osobno prozvanim medijskim i političkim komentarima iz susjedstva, sa "Zapada" i od "zapadnjačkih pametnjakovića", što uključuje i međunarodnu zajednicu. Ono što se navodilo kao najkvalitetniji aspekt bosanskog mentalnog sklopa bila je duhovitost, pogotovo šaljenje na svoj račun (vidi Šavija-Valha 2013: 308), te gostoprimstvo.

⁷ To nije važilo za bosansku dijasporu koja se u drugom geografskom i društvenom okruženju, gdje navodno kraljuje drukčiji "mentalni sklop", često uspješno prilagođava te pokazuje druge, mnogo pozitivnije karakterne odrednice, kao što je, na primjer, ustrajnost i marljivost. To naravno ne znači da su članovi dijaspore bez mana.

i kritičnost, nego isključivo hedonističku prepuštenost trenutku. Uostalom, i strani su putopisci koji su putovali Balkanom u 19. i 20. stoljeću s neodobravanjem gledali tu čudnu potopljenost u sanjarije i ekonomski neprofitabilno provođenje slobodnog vremena (Jezernik 1998: 97). Orijentalističke su se percepcije, doduše u donekle prepravljenom varijaciji, prenijele u misli suvremenih stanovnika Sarajeva koji su s gorčinom komentirali da takve lijenosti nema nigdje drugdje nego u Bosni. Doduše, za to također žestoko optužuju i nefunkcionalnu državu, ali ponajviše čudan bosanski karakter kojem je najvažnije u životu "da guli tu kafu za marku i boli ga briga za sve drugo. Radiš toliko da ne umreš i to je to". To su bile posve neprihvatljive prakse za sarajevske kozmopolitski nastrojene aktiviste, s kojima je bilo u vrijeme istraživanja zbog pretrpanog dnevnog rasporeda uistinu teško dogovoriti termin za razgovor, što je u njima budilo ponos te služilo kao argument da su sami dio zapadnoeuropskog užurbanog ritma. Pasivno čekanje, koje su tumačili kao odraz strpljivog bosanskog mentaliteta te pretjerane brige međunarodne zajednice i bosanske dijasporu za njihovo preživljavanje, u antinacionalističkim vrednovanjima smatralo se odgovornim za najgore bosanske nedaće.

Slično su se, međutim, o tim posebnostima izjašnjavali i intelektualci. Kako navodi Ugo Vlaisavljević (2007: 233–234), u Bosni i Hercegovini već desetljećima caruje "režim čekanja" u kojem su Bosanci odnjegovali svoju bezbrižnost za budućnost. Ta se karakterna crta navodno rađa već u dobi osmanskog osvajanja, kad se mentalitet raje spaja s islamskim fatalističkim idejama *nafake* i *kismet*a. Tako ponizna trpeljivost, kao jedna od najočitijih odrednica bosanskog mentaliteta, podrazumijeva da se Bosanci ne zamaraju razmišljanjima o budućnosti i ostvarenjima vlastitih i društvenih težnji, nego da naprosto žive u sadašnjosti. Ratne su nedaće, prema mišljenju mojih sarajevskih sugovornika, tu karakternu odrednicu intenzivirale, s obzirom na to da je rat osnažio strpljenje i ustrajnost, a zanemario formiranje radnih navika koje se već stoljećima brižljivo raskrajaju u *filidžanima*. Dok kava u procesu antinacionalističke ikonizacije postaje odrednicom bosanskog mentaliteta kao dio antieuropske, nemoderne i orijentalne tradicije, s druge strane je rakija, vatrena tekućina strasti i iracionalnosti potpuna opozicija i antipod gorkoj crnini. Ako slijedimo proces ikonizacije (Irvine i Gal 2000: 37), koja bi u ovom slučaju označavala izjednačavanje društvene grupacije s tekućinama koje konzumiraju, onda je evidentna diskrepancija koja vodi potpunom opovrgavanju ideje o postojanju specifičnog bosanskog mentaliteta. No koncept baš zbog svoje prilagodljivosti, ispražnjenosti koju je moguće napuniti odgovarajućim materijalom, ostaje dio antinacionalističkog diskursa. Naime, ideja o Bosancima koji nisu samo bezbrižne kavopije, već i temperamentni rakijoljupci ukazuje na dimenziju njihovog mentalnog sklopa koja ih baca u sasvim neočekivana i nepredvidljiva stanja. Zato mentalitet

antinacionalistima omogućuje odgovor na bosansko olako konvertitstvo i lažne manifestacije pripadnosti, koje su zamjenjive ako trenutak tako nalaže.

Nezavisno od njihovih propitivanja kategorije mentaliteta te deklarativnih ideja o slojevitosti i situacijskoj naravi identiteta, sarajevski antinacionalisti u mnogim slučajevima zahtijevaju fiksacije identitetskih pozicija, kao i progresivne promjene u mentalitetu. Kontradiktornost sarajevskog antinacionalističkog diskursa sastoji se tako od urbanocentričnog distanciranja spram temperamentnih i iracionalnih sunarodnjaka, s jedne strane, i uporabe mentaliteta u konstrukciji bosanske kulturne (nad)nacionalne zajednice koju ne mogu razoriti ni stroge religijske zabrane, s druge strane. Kulturna hibridnost, naime, nadglasava nacionalističke kulturne čistke, pa tako ni rakija nije samo inicijator radikalizma, nego često i amalgamske bosanske specifičnosti. Tako, na primjer, pisac, urednik, amaterski etnograf i novinar, Ivan Lovrenović, kao angažirani terenski tragač za prakticiranom bosanskom kulturom, smatra da *šljiva* značajno obilježava kulturu bosanske svakodnevnice i navodi da je rakija "profana duša Bosne" (Lovrenović 2002: 111–115, 119). *Šljiva* spaja, liječi sve boljke, čak i one društvene, koje nekad i provocira, te rastapa religijske i nacionalističke pozive za društvenom segregacijom. Rakija tako govori o prakticiranju kulturne hibridnosti, kao o onoj dimenziji bosanskog mentaliteta koja je u antinacionalističkim krugovima podvrgnuta glasnom ideološkom slavljenju. Takve su ideje zapravo dio tzv. bosanske paradigme (vidi Moe 2003), u kojoj su bosanskom čovjeku najzad pripisane uglavnom pozitivne karakteristike, i gdje je prikazan kao duhovito, gostoljubivo, darežljivo biće, otvorenog i strastvenog srca, kojeg krasi prisnost, iskrenost, poštenje, skromnost i toplina. On zna uživati, ali i podnijeti pritiske.⁸ Tako je ono što Lovrenović i većina sarajevskih antinacionalista ustanovljavaju kao bitnu karakternu osobinu bosanske tolerancije u očiglednom sukobu s usporednim idejama o nasilnom balkanističkom duhu. Jer ono što Bosance čini Bosancima jest upravo iskustvo alteriteta, spajanje s Drugim i to je ono što bosanskoj kulturi daje specifičnost. U bosanskom antinacionalizmu tako pronalazimo ideju *autentične hibridnosti* (Ballinger 2004), s kojom se pokušavaju opovrgnuti balkanističke stigme o vječitoj etničkoj mržnji. U okviru tzv. bosanske paradigme nailazimo čak na stajališta da Bosna nije višekulturna država, već je prepletenost razlika čini homogenijom od svih njoj susjednih država (vidi Džaja 2004: 270).

Iako je upućivanje na hibridnosti u bosanskohercegovačkom kontekstu bitan aspekt borbe protiv potpune etnifikacije kulture i budućnosti, jer pomiče granice zamislivog i otvara prostor za pregovore, ipak je potrebno upozoriti na neočekivane nuspojave i prikrivene implikacije diskursa o au-

⁸ Kao i u većini imago-loških diskursa, i u priči o bosanskim karakteristikama glavnu ulogu igra muškarac, koji je pozicioniran na status predstavnika kolektiva.

tentičnoj hibridnosti na koje upozorava Pamela Ballinger (2004). Naime, iako se na prvi pogled čini da koncept autentične hibridnosti u cijelosti opovrgava esencijalističke poglede, on zapravo na neki način reproducira esencijalizam i omogućuje drukčije strategije isključivanja (Ballinger 2004: 32, 42; Jansen 2005a, 2005b, 2008). Očit primjer diskurzivne upotrebe autentične hibridnosti kao strategije isključivanja je odnos sarajevskih antinacionalista prema ruralnim došljacima kojima pripisuju tzv. plemenski mentalitet, a gdje najniže na ljestvici kotiraju migranti iz Sandžaka. Njima Sarajlije kao ne-Bosancima pripisuju nemogućnost prilagođavanja sarajevskom životu i nesposobnost suživota s bližnjim Drugima (vidi Bartulović 2013). Takvo retoričko distanciranje jača ne samo zajednicu *pravih Sarajlija*, nego i građana Bosne i Hercegovine kojima je dodijeljen status stoljetnih skrbnika hibridne, ali ipak za mnoge utjecaje potpuno zatvorene kulturne tradicije. U tim dosta rijetkim trenucima bosanske samohvale često se zaboravlja anti-ruralni sentiment, odnosno problematične ideje o tzv. "poseljačenju grada" te "pobjedi primitivizma", koji su bitni dijelovi antinacionalističkog diskursa.

Kada je riječ o otvorenosti, bosanskohercegovački antinacionalizam sličan je onima u Hrvatskoj i Srbiji, koje analizira Stef Jansen (vidi 2005a, 2005b). Iako je jasno da je postjugoslavenski antinacionalizam bitka protiv isključivosti nacionalističkih projekata, autor u njemu detektira urbanocetričnu ekskluzivnost i nostalgiju za kozmopolitizmom, koji je, doduše, poželjna ili neophodna alternativa hegemonijskog nacionalizma, ali ipak esencijalizira te uspostavlja društvene hijerarhije izgrađene na drugim temeljima (Jansen 2008).⁹ Ono što treba naglasiti kao bitnu specifičnost bosanskohercegovačkog antinacionalizma je snažna želja da se kroz "inkluzivnost koja isključuje" uspostavi (nad)nacionalna zajednica te da se – paradoksalno, uz pomoć često omraženog zajedničkog mentaliteta – formira nova budućnost koja bi se u suštini trebala obračunati upravo s negativnim aspektima bosanskohercegovačkog mentalnog sklopa.

U svom osjećaju povezanosti s Bosnom i Hercegovinom i tvrdnjama o postojanju jakog bosanskog identiteta moji ispitanici ne vide replike neuspješnih pokušaja austrougarske "Kalláyeve kabinetne fabrikacije" (Lovrenović 2002: 25) ili rezultat ideoloških političkih prisila, nego u njima živi uvjerenje da postoji taj vitalni identitet koji više ili manje spontano nastaje kroz stoljeća. Dakle, bosanski identitet je za njih neotuđiv rezultat zajedničkog života i odraz specifičnosti bosanskohercegovačkih političkih, ali i geografskih danoosti. Neki pak, uz to, bosanski identitet doživljavaju kao subverzivnu političku

⁹ O urbano-ruralnoj distinkciji i urbanocetričnosti sarajevskog antinacionalizma vidi npr. Bartulović (2010) i Stefansson (2007). Ipak treba naglasiti da je posljednjih godina u sve većem krugu sarajevskih antinacionalista moguće primjetiti buđenje kritike prema dominantnom negativnom odnosu prema "ruralnom Drugom", koji nije prisutan samo u sarajevskom antinacionalizmu, već je širi postjugoslavenski problem.

snagu, racionalnu identifikaciju s Bosnom kao izbor identiteta modernog subjekta koji zauzima vrh vrijednosne ljestvice u sarajevskim antinacionalističkim klasifikacijama. Na primjer, dvadesetpetogodišnji novinar Nihad u razgovoru tvrdi da oni koji se deklariraju kao Bosanci i Hercegovci zapravo čine "sarajevsku racionalnu manjinu". Ostali ostaju zatočeni u iracionalnosti i vlastitom "plemenskom mentalitetu" te nacionalističkoj ludosti. Vizija drukčije bosanske budućnosti često je spojena s idejom bosanskog identiteta kao političke identifikacije, unatoč održavanju ideje o specifičnosti bosanske kulture. Strateški esencijalizam (Spivak 1987) postaje i bosanskohercegovačka strategija obračunavanja s ekskluzivističkim nacionalnim ideologijama. U antinacionalizmu se, naime, odvija svjestan izbor i retorička, te ponekad i praktična fiksacija izabranih aspekata identifikacije pojedinca, s namjerom da se reducira kompleksnost pojedinačnih identitetskih prepleta i njihovih raznolikih interpretacija. Takve prakse razotkrivaju želje i zamišljanje zajedničkih točaka koje povezuju i omogućavaju stvaranje kohezije i solidarnosti, što nudi neophodnu bazu za zajedničku političku akciju. Bosna i Hercegovina kao podijeljena država ne pokazuje težnje za stvaranjem zajedničkog bosanskog građanskog identiteta, koji bi povezivao stanovništvo bez obzira na njegove partikularnosti. Zato je angažman u akcijama stvaranja homogenosti prepušten manjim strankama, pokretima, civilnim inicijativama, aktivistima itd., koji na svoje načine pokušavaju privući pozornost sugrađana i ukazati im na zajedničke društvoekonomске probleme, koji su imuni na nacionalne barijere.

ZAKLJUČAK

Dunja Rihtman-Auguštin navodi da je jugoslavenska marksistička retorika "prilazila mentalitetu kao mori prošlosti što pritišće suvremene naraštaje, ili pak kao blaženstvu kad je u tradiciji pronalazila motive za projekciju svjetlije budućnosti" (2000: 177). Ono što je sasvim evidentno jest da i antinacionalistički diskurs koncept mentaliteta upotrebljava kao iznimno fleksibilan mehanizam za argumentaciju vlastitih alternativnih političkih vizija, koje se približavaju idealiziranoj, odnosno zamišljenoj formi građanskog nacionalizma. Sarajevski antinacionalisti, naime, tragaju za zajedničkom platformom kolektivnih akcija, zato je strateška esencijalizacija za njih jedini mogući način za efektivnu borbu protiv nacionalističkih ekskluzivističkih ideologija i njihovih novih ili prepravljenih nacionalnih karakterologija. Naravno, ta želja za izgradnjom zajednice ukazuje na paradoksalnost antinacionalizma, koji se, iako pokušava oponirati hegemonskim kolektivnim diskursima, u mnogim točkama približava svojoj opoziciji. Mada se oba distanciraju od

odbačene karakterologije, u bitci za vlastite vizije bosanskohercegovačke budućnosti pozivaju se upravo na koncept mentaliteta, postojanje specifičnih identiteta i kulturnih posebnosti, ma koliko se ideološki razilazili. Tako tvorci nacionalnih karakterologija i poklonici ideje o postojanju bosanskog mentaliteta zajednički sudjeluju u stvaranju slike bosanskohercegovačkog društva kao "zajednice paradoksa", pripisujući joj širok dijapazon kontradiktornih karakteristika. To ukazuje na kompleksnosti i kontradiktornosti bosanskog antinacionalističkog, u osnovi račvastog govora o bosanskom identitetu, koji se ujedno pokušava odmaknuti od kolektivističkog diskursa i reproducirati ga. Iako se ideja bosanskog mentaliteta u nekim dijelovima podudara s onom balkanskog, zbog političke funkcije koja joj je dodijeljena u okviru antinacionalističkog diskursa, barem u nekim kontekstima pokušava se uspostaviti jasna linija razgraničenja između bosanskih i balkanskih imaginarnih specifičnosti.

Antinacionalizam na europskoj periferiji tako vijuga između ideje bosanskog mentaliteta kao prokletstva i kao prilike za bolju budućnost. Usprkos načelnoj kritici generalizacije i promocije liberalnog individualizma, ideja o bosanskoj naciji do koje vodi put promjenom mentaliteta i "revolucijom u glavama" ostaje najsigurniji ili trenutno jedini mehanizam za ostvarenje alternativnih percepcija budućnosti u kontekstu prisile, gdje se miješaju domaće mentalitetne nacionalne teorije, moć globalnog sustava nacionalnih država te zapadnjačke paternalističke i komunitarističke opservacije Bosne i Hercegovine. Ta se dvojna i paradoksalna pozicija antinacionalističkog diskursa očituje u ambivalenciji njihove pripadnosti ideji postojanja jedinstvenog bosanskog mentalitetnog sklopa, i njihova inzistiranja na društvenom otklonu.

Bosanskohercegovačko društvo je zapravo još jedno od područja gdje je nestabilna poslijeratna društvenoekonomska situacija intenzivirala osjećaj nemogućnosti promjene, što dugoročno normalizira neugodno stanje do te mjere da dolazi do glorifikacije trpljenja i izdržljivosti. Ona se počinje slaviti kao pozitivna karakteristika, što uzrokuje da se aktivno suočavanje sa situacijom smatra nepoželjnim (Hage 2009: 97, 99–100). Pasivno čekanje na bolja vremena danas se smatra dokazom civiliziranosti i pripadnosti europskoj superiornoj zajednici, dok se revolucionarnost, s druge strane, čini kao vulgarno i iracionalno djelovanje (isto: 105). Takva je redefinicija heroizma zapravo odlično oružje vlasti i vladajućih političkih struktura, koje podupiru samokontrolu i samopokoravanje u permanentno kriznom razdoblju. Masovni prosvjedi, koji se svake godine ponovo oživljavaju u Bosni i Hercegovini, ukazuju da su ustaljene mentalitetne teorije o Bosancima i Hercegovcima dio globalne mašinerije proizvodnje podložništva. No u rukama antinacionalista koji u njima inzistiraju prvenstveno na klasnim (a ne nacionalnim i religijskim) razlikama, djeluju i kao potencijalno subverzivan

mehanizam za pokretanje navodno nepokretljive bosanskohercegovačke mase. Ostaje, pak, da je ideja o mentalitetu u sarajevskoj, odnosno bosanskohercegovačkoj antinacionalističkoj naraciji prepunoj paradoksa tek sredstvo koje opravdava cilj, što je zapravo njegoa povijesna uloga.

NAVEDENA LITERATURA I IZVORI

- Ballinger, Pamela. 2004. "'Authentic Hybrids' in the Balkan Borderlands". *Current Anthropology* 45/1: 31–60. [http://dx.doi.org/10.1086/379633]
- Bartulović, Alenka. 2013. "Nismo vaši!" *Antinacionalizem v povojnem Sarajevu*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo FF, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Bartulović, Alenka. 2010. "Smrt Sarajeva? Sodobne antinacionalistične naracije o povojni transformaciji mesta". *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 50/3-4: 15–24.
- Berdahl, Daphne. 1999. "'(N)Ostalgie' for the Present. Memory, Longing, and East German Things". *Ethnos* 64/2: 192–211. [http://dx.doi.org/10.1080/00141844.1999.9981598]
- Bougarel, Xavier. 2004. *Bosna. Anatomija rata*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Brubaker, Rogers. 2002. "Ethnicity without Groups". *Archives of European Sociology* 43/2: 163–189. [http://dx.doi.org/10.1017/S0003975602001066]
- Cockburn, Cynthia. 1998. *The Space Between Us. Negotiating Gender and National Identities in Conflict*. London, New York: Zed Books.
- Daniel, Valentine E. 1997. "Suffering Nation and Alienation". U *Social Suffering*. Kleinman Arthur, Das Veena i Lock Margaret, ur. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 309–358.
- Džaja, Srećko. 2004. *Politička realnost jugoslavenstva. S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo, Zagreb: Svjetlo riječi.
- Fox, Kate. 2004. *Watching the English. The Hidden Rules of English Behaviour*. London: Hodder & Stoughton.
- Hage, Ghassan. 2009. "Waiting out the Crisis. Stuckedness and Governmentality". U *Waiting*. Ghassan Hage, ur. Melbourne: Melbourne University Press, 97–106.
- Hayden, Robert M. 2002. "Antagonistic Tolerance. Competitive Sharing of Religious Sites in South Asia and the Balkans". *Current Anthropology* 43/2: 205–231. [http://dx.doi.org/10.1086/338303]
- Helms, Elissa. 2007. "Politics is a Whore. Women, Morality and Victimhood in Post-War Bosnia-Herzegovina". U *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Xavier Bougarel, Elissa Helms i Ger Duijzings, ur. Aldershot: Ashgate, 235–253.
- Ibrahimpasić, Besim. 1973. "Međunacionalni odnosi i zajedništvo naroda u Bosni i Hercegovini". U *Zajedništvo i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini*. Jozo Bakalar i dr., ur. Sarajevo: Studijski centar Gradske konferencije SK BiH, 143–159.
- Irvine, Judith T. i Susan Gal. 2000. "Language Ideology and Linguistic Differentiation". U *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*. P. V. Kroskrity, ur. Santa Fe, N.M.: School of American Research, 35–84.

- Jackson, Michael. 2002. *The Politics of Storytelling. Violence, Transgression and Intersubjectivity*. Copenhagen: University of Copenhagen, Museum Tusculanum Press.
- Jansen, Stef. 2005a. *Antinacionalizam. Etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Jansen, Stef. 2005b. "Who's Afraid of White Socks? Towards a Critical Understanding of Post-Yugoslav urban Self-Perceptions". *Ethnologia Balkanica* 9: 151–167.
- Jansen, Stef. 2008. "Cosmopolitan Openings and Closures in Post-Yugoslav Antinationalism". U *Cosmopolitanism in Practice*. M. Nowicka i M. Roverso, ur. Aldershot: Ashgate, 75–92.
- Jezernik, Božidar. 1998. *Dežela, kjer je vse narobe. Prispevki k etnologiji Balkana*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Kaplan, Robert D. 1993. *Balkan Ghosts. A Journey through History*. New York: St. Martin's Press.
- Karakterologija Bošnjaka (sintetička studija rasprave sa okruglog stola). Dostupno na: <http://www.ibn-sina.net/bs/component/content/article/282-karakterologija-bonjaka-sintetika-studija-rasprave-sa-okruglog-stola.html>; Dostupno na: <http://www.ibn-sina.net/bs/o-institutu.html> (pristup 7. 10. 2013.).
- Kifner, John. 1994. "The World. Through the Serbian Mind's Eye". Dostupno na: <http://www.nytimes.com/1994/04/10/weekinreview/the-world-through-the-serbian-mind-s-eye.html> (pristup 12. 10. 2013.).
- Lovrenović, Ivan. 2002. *Bosanski Hrvati. Esej o agoniji jedne evropsko-orientalne mikrokulture*. Zagreb: Durieux.
- Moe, Christian. 2003. "A 'Bosnian Paradigm' for Religious Tolerance? The Local as a Sacred Model for Global Society". Izlaganje na skupu, Bergen, 9. svibanj 2003.
- Pickering, Paula M. 2007. *Peacebuilding in the Balkans. The View from the Ground Floor*. Itaha, London: Cornell University Press.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 2000. *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Simić, Andrei. 2000. "Nationalism as a Folk Ideology. The Case of Former Yugoslavia". U *Neighbors at War. Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture, and History*. Joel M. Halpern i David A. Kideckel, ur. The Pennsylvania State University Press, 103–115.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 1987. *In Other Worlds. Essays in Cultural Politics*. London: Taylor and Francis.
- Stefansson, Anders . 2007. "Urban Exile. Locals, Newcomers and the Cultural Transformation of Sarajevo". U *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. X. Bougarel, E. Helms E. i G. Duijzings, ur. Aldershot: Ashgate. 59–77.
- Šavija-Valha, Nebojša. 2013. *Raja. Ironijski subjekt svakodnevne komunikacije u Bosni i Hercegovini i raja kao strategija življenja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Verdery, Kathrine. 1996. *What was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press. [<http://dx.doi.org/10.1515/9781400821990>]
- Vlaisavljević, Ugo. 2007. *Pripitomljavanje nacionalizma*. Sarajevo: Maunagić.
- Živković, Marko. 2011. *Serbian Dreambook. National Imaginary in the Time of Milosevic*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.

ON "BOSNIAN MENTALITY": FROM DISTANCED OBSERVATIONS TO ANTI-NATIONALIST PRACTICES

SUMMARY

This article traces the revitalization of the idea of Bosnian identity in the post-Dayton Sarajevo. In the post-war society, characterological depictions have found their way into antinationalist discourse (which is closely related to an idealized model of imagined civic nationalism), where they are used as strategies of resistance against the violence of ascribed and imposed identities. At the same time they function as a tool of (re)construction and political promotion of the inclusive category of Bosnians and Herzegovinians. In that sense, the idea of a "Bosnian mentality", which is the product of entanglements of older local and foreign travelers' scholarly and literary perceptions and beliefs about Bosnian and Herzegovinians, became a crucial element in the visualization of a desirable future in the post-war society.

Keywords: antinationalism, Bosnia and Herzegovina, mentality, Bosnian paradigm, identification